

FÖLDRAJZI GYAKORLATOK

SZERKESZTIK:

BÁTKY ZSIGMOND DR

KOGUTOWICZ KÁROLY DR

LITTKÉ AURÉL DR

I. SZOROZAT.

MATEMATIKAI ÉS CSILLAGÁSZATI FÖLDRAJZI,
KARTOGRAFIAI ÉS KARTOMETRIAI GYAKORLATOK.

I. FÜZET.

GYAKORLATOK A FÖLD- ÉS ÉGGÖMBBEL.

IRTA

LITTKÉ AURÉL DR

A BUDAPESTI TUDOMÁNY-EGYETEM FÖLDRAJZI INTÉZETÉNEK ELSŐ TANÁRSÉGÉDE.

6 ÁBRÁVAL.

BUDAPEST

MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.

1912.

A főiskolai földrajzi oktatásnak igen fontos része az a gyakorlati munka, melyet a hallgatók a földrajzi szemináriumokban a szaktanár vezetése mellett végeznek. A szemináriumi foglalkozás keretében szerzik meg a hallgatók azokat a gyakorlati ismereteket, melyekre a gyakorlati pályán működő tanárnak éppen úgy szüksége van, mint a földrajzi tudomány önálló művelőjének. A legjobb elméleti tudás is meddő marad a gyakorlati kiképzés nélkül, mert e nélkül azt értékesíteni, gyümölcsözővé tenni nem lehet.

A térképnek, a geográfus legfontosabb segédeszközének alapos ismerete, a térképolvasás, a térképen végezhető mérésekben való jártasság, a térképfelvétel és térképkészítés ismerete, a földrajzi szemléltető eszközökkel, a glóbuszal, a csillagászati s fizikai földrajzi műszerekkel való gyakorlati bánásmód épp oly szükséges kelléke a képzett geográfusnak, mint az, hogy gyakorlatilag alaposan megismerkedjék a fizikai földrajzi és antropogeografiai jelenségek bonyolult folyamatával, mert csak így tudja meg, mit és hogyan kell megfigyelnie a természetben s hogyan kell ezen megfigyeléseket feldolgoznia és értékesítenie. Ennek a füzetnek borítéka részletes felvilágosítást nyújt mindazokról a gyakorlati kérdésekről, melyekre a »Földrajzi Gyakorlatok« című mű kiterjeszkedik.

Ma már minden külföldi és hazai főiskolán is nagy gondot fordítanak a gyakorlati földrajzi oktatásra.¹⁾

Régen érzett hiánya nemcsak a hazai, hanem úgyszólván kivétel nélkül a külföldi földrajzi irodalomnak is, hogy nem áll rendelkezésre olyan segédeszköz, olyan vezérfonal, mely útmutatásokkal és felvilágosító magyarázatokkal segítené elő a gyakorlatokon résztvevők munkáját. Kétségtelenül nagyban megkönnyíti az ilyen gyakorlati tanácsadó a gyakorlatokat vezető tanár munkáját is, főleg nagyobb számú résztvevő ese-

¹⁾ A budapesti tudomány-egyetemen a földrajzi gyakorlatoknak (beleértve a geofizikai és csillagászati gyakorlatokat is) heti 12 órát szentelnek.

tében, mert a hallgató a vezérfonalban adott utasítások alapján a gyakorlati feladatok jó részét önállóan is megfejezheti.

Ha már a jelen füzetrel megindított mű kétségtelenül hozzájárul a földrajzi gyakorlatok sikerének előmozdításához, rá kell mutatnunk arra is, hogy annak a gyakorlati pályán működő tanár, de a földrajzi tudományt önállóan művelő geográfus is nagy hasznát veheti, annál is inkább, mert szerzők az egyes füzetek megírásakor erre a szempontra is különös figyelmet fordítanak.

A dolog természetéből következik, hogy a jelen füzetrel meginduló »Földrajzi Gyakorlatok« című 26 füzetre tervezett munka sem ölelheti fel az összes gyakorlati kérdéseket és ha általánosságban meg is szabhatja azokat a kereteket, melyekben a földrajzi gyakorlatoknak mozogniuk kell, korántsem lehet az a célja, hogy a szemináriumi gyakorlatok munkáját pótolja vagy helyettesítse.

Budapesten, 1912. évi augusztus hó 1-én.

Bátky Zsigmond dr.,
Magyar Nemzeti Múzeumi őr.

Kogutowicz Károly dr.,
a Magyar Földrajzi Intézet R. T.
igazgatója.

Littke Aurél dr.,
a budapesti Tudomány-Egyetem
Földrajzi Intézetének első tanársegéde.

GYAKORLATOK
A FÖLD ÉS ÉGGÖMBBEL.

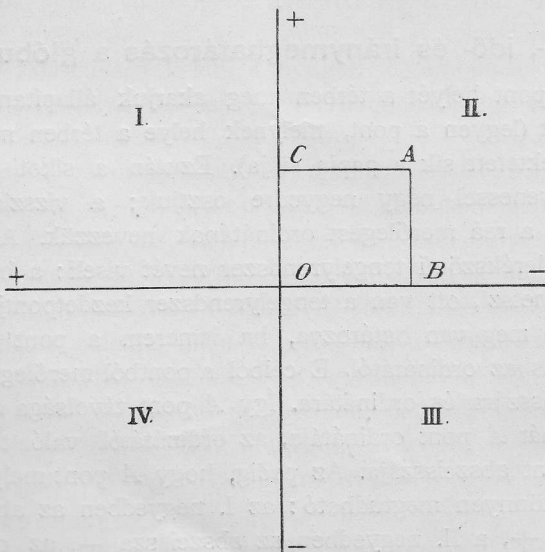
TARTALOM:

	Lap
I. Hely-, idő- és iránymeghatározás a glóbuson	8
II. Az éggömb látszólagos napi mozgásának szemléltetése ...	17
III. A valódi mozgás szemléltetése	24

A Földnek és Égnek, mint gömbfelületnek teljesen hű képét csak gömbön rajzolhatjuk meg, mert a gömbfelület sík lapra nem teríthető ki. A Földnek vagy Égnek gömbre vetített teljesen hű másolata a glóbus, a föld- vagy éggömb. Alakja miatt ugyan a glóbus nem alkalmas segédeszköz a legtöbb geográfiai kérdés megoldására, mivel azonban a glóbus nemcsak hű képe a föld- illetőleg éggömbnek, hanem ennek részben mechanikai mása is, minden feladat, mely a matematikai és csillagászati földrajz körébe tartozik, a glóbusal mechanikailag megoldható.

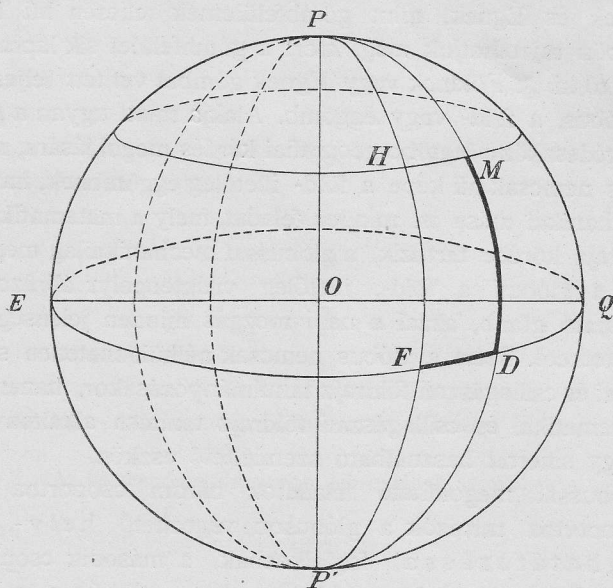
Mivel a glóbus a föld-, illetőleg világtengelyt ábrázoló egyenes körül forgatható gömb, azzal a napi mozgás minden jelensége a legjobban szemléltethető. Ezért a glóbus nemcsak nélkülözhetetlen segédeszköz a mechanikai és csillagászati földrajz tanulmányozásakor, hanem egyszersmind a matematikai és csillagászati földrajz tanítása alkalmával az iskolában is nagy sikerrel használható szemléltető eszköz.

A glóbusal megoldható feladatok három csoportba oszthatók: az első csoportba tartozók a glóbuson végezhető hely-, idő- és iránymeghatározással foglalkoznak, a második csoport gyakorlatai az éggömb napi látszólagos mozgását s az ezzel összefüggő jelenségeket tárgyalják, a harmadik csoportban a valódi napi mozgásról és a Föld tengelykörüli forgásából származó tűnemények szemléltetéséről van szó.

1. ábra. Helymeghatározás a síkon.

Az első csoport feladatai részint az ég-, részint a földgömbön oldhatók meg, az éggömb napi látszólagos mozgása első sorban az éggömbbel (a Nap esetében a földgömbbel is) mutatható be, míg a tengelykörüli forgásból származó jelenségek szemléltetésére kizárólag a földgömb használható.

2. ábra. Helymeghatározás a földgömbön. P és P' a Föld két pólusa. PP' a Föld tengelye, O a közép pontja. EQ egyenlítő, PF kezdő délkör, PD M pont délköre.

I.

Hely-, idő- és iránymeghatározás a glóbuson.

Ha egy pont helyét a térben meg akarjuk állapítani, átfektetünk rajta egy síkot (legyen a pont, melynek helye a térben megállapítandó, A , a rajta átfektetett sík a papír síkja). Ezután a síkot két egymásra merőleges egyenessel négy negyedre osztjuk; a vízszintes egyenest abszcisszának, a reá merőlegest ordinátának nevezzük. A két egyenes együttvéve a derékszögű tengelyrendszer nevével viseli: a hol a két egyenes egymást metszi, ott van a tengelyrendszer kezdőpontja (O). A pont helye a térben meg van határozva, ha ismerem a pont távolságát az abszcisszától és az ordinátától. E célból a pontból merőlegeseket bocsájtunk az abszcisszára és ordinátára. Így A pont távolsága az abszcisszától AB , ez tehát A pont ordinátája, az ordinátától való távolsága AC , tehát ez A pont abszcisszája. Az pedig, hogy A pont melyik negyedben fekszik, igen könnyen megtudható: az I. negyedben az abszcissza, meg az ordináta is $+$, a II. negyedben az abszcissza $-$, az ordináta $+$, a

III. negyedben az abszcissza és az ordináta is $-$, a IV. negyedben az ordináta $-$, az abszcissza $+$. Így tehát A pont abszcisszája és ordináta (a pont összrendezői) $-AC$, illetőleg $+AB$.

Hasonló módon történik a helymeghatározás a földgömbön. A ponton átfektetett síkot ebben az esetben a gömb felülete képviseli, a tengelyrendszer kezdőpontja a Föld középpontja, az abszcissza az a legnagyobb kör¹⁾, mely a Föld két sarkától egyenlő (90°) távolságra van s melynek síkja a Föld tengelyére merőleges. Ez a kör az egyenlítő. Az egyenlítő a Földet két félre, az északi és déli félgömbre osztja. Az ordináta olyan legnagyobb kör, mely a Föld két sarkán halad keresztül s az egyenlítőre merőleges (síkjá a Föld tengelyén halad át). Ez a kör a délkör. Délkör végtelen sok húzható a földgömbön. Ezek közül ordinátának (kezdő délkörnek) újabban legtöbbszörre a greenwichi csillagdnál áthaladó délkört választják. (Ugyancsak kezdő délkörnek szolgál a párisi, ferrói stb. délkör is). A kezdő délkör a földgömböt két félre: keleti és nyugati félgömbre osztja. Az egyenlítő és kezdő délkör tehát szintén négy negyedre osztja a földgömböt, úgy mint az abszcissza és ordináta a síkot.

Valamely M pont helyének meghatározása már most akként történik, hogy megmérjük a távolságát az egyenlítőtől és a kezdő délkörtől. E célból a ponton átfektetünk egy délkört. A pont távolsága az egyenlítőtől a délkörön mérve (MD) a földrajzi szélesség. A pont távolsága a kezdő délkörtől az egyenlítőn (FD) vagy akár a ponton áthaladó párhuzamos körön (MH) mérve a földrajzi hosszúság. Mindkét helymeghatározó elemet ívmértékben (fok, perc, másodperc) mérjük. Ha a pont az északi félgömbön fekszik, szélessége északi, a délin déli. A keleti félgömbön fekvő helyek földrajzi hosszúsága keleti, a nyugati félgömbön fekvőké nyugati. Ezzel meg van határozva az is, hogy valamely pont a földgömbnek melyik negyedében fekszik.

Ezek alapján valamely hely földrajzi szélességének és hosszúságának meghatározása a glóbuson igen egyszerű. A glóbusra rá van rajzolva az egyenlítő és a kezdő (greenwichi) délkör fokokra osztva; ezenkívül a párhuzamos és délkörök húsz fokról húsz fokra (a nagyobb glóbusokon 10 fokról 10 fokra). De bármely helyen át könnyen fektethetünk délkört, ha a tengelye körül forgatható glóbus kérdéses helyét a tengelyhez erősített s fokosztályzattal (az egyenlítőtől a sarkok felé 0° -tól 90° -ig) ellátott sárgarézmeridián alá hozom. A sárgarézmeridián azon fokszáma, mely a megfigyelési hely felett van, a hely földrajzi szélessége. Az egyenlítő fokosztályzata a kezdő meridiántól

¹⁾ Legnagyobb kör az a kör, melynek középpontja a gömb középpontjában van és sugara egyenlő a gömb sugarával.

indul ki és 180° -ig terjed kelet s nyugat felé. Ha tehát leolvassom az egyenlítő azon fokszámát, mely a rézmeridián alatt fekszik, megvan a hely földrajzi hosszúsága.

Pl. New-York földrajzi szélessége $40^{\frac{3}{4}}/4^{\circ}$ é., földrajzi hosszúsága 74° ny.

Teljesen azonos módon állapítható meg valamely csillag helye az égen.

Ha a földi egyenlítő síkját az égig meghosszabbítjuk, az az éggömbön kijelöli az égi egyenlítőt, a Föld tengelyének meghosszabítása a világtengelyt és az égen a két égi pólust. Azok a legnagyobb körök, melyek valamely csillagon és két égi póluson haladnak keresztül, óra- vagy deklinációkörök.

A helymeghatározó elemek ebben az esetben a deklináció (elhajlás, megfelel a földrajzi szélességnek) és a rektaszcenzió (egyenes emelkedés, megfelel a földrajzi hosszúságnak). A deklináció a csillagon áthaladó órakerék azon ívdarabja, mely a csillag és az egyenlítő között fekszik (lehet tehát északi és déli); a rektaszcenzió az egyenlítő azon ívdarabja, mely a tavaszi napéjegyenlőségi ponttól kelet felé a csillag órakerékének egyenlítői talppontjáig terjed. Ezt nem, mint a földrajzi hosszúságot, kelet s nyugat felé mérjük 180° -ig, hanem a tavasponttól kelet felé 360° -ig, illetőleg mivel a csillag az éggömb napi látszólagos mozgása folytán 24^h alatt fut meg 360° -ot, időben is kifejezhetjük. E célból az éggömb egyenlítője fokokra is, meg órákra is be van osztva. Ha tehát az éggömbön valamely csillag helyét meghatározni akarom, a csillagot a sárgarézkör alá forgatom: a rézkör azon fokszáma, mely a csillag felett fekszik, a csillag deklinációja; az egyenlítő azon fok-, illetőleg óraszám, mely a rézkör alatt fekszik, a csillag rektaszcenziója.

Pl. állapítsuk meg Sirius (α Canis maioris) deklinációját és rektaszcenzióját. Hozzuk Sิริust a rézmeridián alá s olvassuk le a fentemlített fokosztályzatokat. Rektaszcenzió 100° , illetőleg $6^h 40^m$, deklináció $16^{\frac{1}{2}}/2^{\circ}$ déli.

Ugyancsak egyszerű két hely földrajzi szélesség-, illetőleg hosszúságkülönbségének meghatározása. Először megállapítjuk a két hely földrajzi szélességét és hosszúságát. Ha mindkét hely földrajzi szélessége északi vagy mindkettőé déli, a két adatot egymásból kivonjuk; ha az egyik hely földrajzi szélessége északi, a másiké déli, a két adatot összeadjuk. Ugyancsak a hosszúságkülönbség megállapításakor, ha mindkét hely földrajzi hosszúsága keleti, vagy mindkettőé nyugati, a két adatot kivonjuk; ha az egyik helyé keleti, a másiké nyugati, a két adatot összeadjuk. Ezen utóbbi esetben megtörténhetik, hogy az eredmény 180° -nál nagyobb. Ebben az esetben a

nyert eredményt 360°-ból ki kell vonni, hogy a két hely közt fekvő rövidebb ívdarabot nyerjük.

Pl. Állapítsuk meg Budapest és Melbourne, London s Páris földrajzi szélességkülönbségét.

Budapest földrajzi szélessége $47\frac{1}{2}^{\circ}$ é., Melbourneé 38° d., a szélességkülönbség tehát $47\frac{1}{2} + 38 = 85\frac{1}{2}^{\circ}$. London földrajzi szélessége $51\frac{1}{2}^{\circ}$, Párisé 49° , tehát a két hely szélességkülönbsége $51\frac{1}{2} - 49 = 2\frac{1}{2}^{\circ}$.

Pl. Határozzuk meg Budapest s Peking, San Francisco és Sydney földrajzi hosszúságkülönbségét.

Budapest földrajzi hosszúsága 19° keleti, Pekingé $116\frac{1}{2}^{\circ}$ keleti¹⁾, hosszúságkülönbségük $116\frac{1}{2} - 19 = 97\frac{1}{2}^{\circ}$. San Francisco földrajzi hosszúsága 122° ny., Sydneyé 151 k., hosszúságkülönbségük tehát $122 + 151 = 273$ lenne, de ehelyett $360 - 273 = 87^{\circ}$ -ot kell venni.

Két hely földrajzi hosszúságkülönbsége nem egyéb, mint ezen két hely időkülönbsége, tehát a hosszúságkülönbség fokszáma időre átváltoztatva az időkülönbséget adja.²⁾ A fokok átváltoztatását időre feleslegessé teszi a glóbus északi és déli pólusán alkalmazott órákorong,³⁾ mely 2-szer 12 órára van beosztva. Ha tehát két hely időkülönbségét óhajtom tudni, az egyik helyet a rézmeridián alá viszem, az órákorongot 12^h-ra állítom s azután forgatom a glóbuszt addig, míg a másik helyre kerül a rézmeridián alá. A két óraadat között levő különbség a keresett időkülönbség.⁴⁾

E szerint a glóbus segítségével könnyen megállapítható az is, hány óra van valamely helyen, ha egy másik adott helyen bizonyos idő van.

Pl. Hány óra van Valparaisoban, ha Budapesten d. u. 4 óra van. Budapestet a rézmeridián alá hozom, az órákorongot d. u. 4 órára állítom és addig forgatom a glóbuszt, míg Valparaiso kerül a rézmeridián alá. Az órákorong azon órája, mely a rézmeridián alatt van, a keresett idő. A jelen esetben d. e. 10^h.⁵⁾ Vajjon délutáni vagy délelőtti időt mutat-e, az könnyen megállapítható, mert az csak attól függ, vajjon a hely keletre vagy nyugatra fekszik-e a megfigyelési helytől.

¹⁾ Azt, hogy valamely hely hosszúsága keleti vagy nyugati, könnyen megmondhatjuk. Ha a helyet a rézmeridián alá hozva, az egyenlítő fokbeosztásának számozása nyugatról keletre nő, a hosszúság keleti, ellenkező esetben nyugati.

²⁾ A Föld felületének minden pontja a tengelykörüli forgás következtében 24^h alatt tesz meg 360°-ot, 15°-nak tehát 1^h, 1°-nak 4^m s. i. t. felel meg.

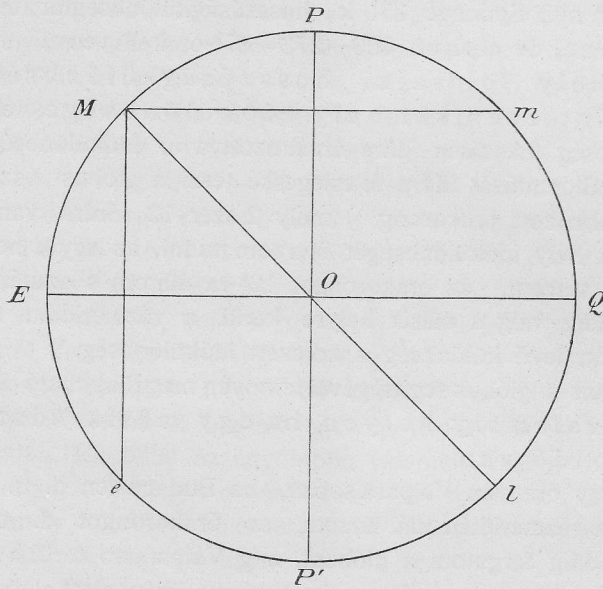
³⁾ Az órákorong csekély terjedelme miatt pontos időmeghatározásra nem alkalmas. Mivel az egyenlítő teljes fokokra van felosztva és ezeknek negyede még könnyen becsülhető, az egyenlítői fokok leolvasása percre pontos időmeghatározást tesz lehetővé.

⁴⁾ Ha az éggömbön egymásután különböző csillagokat hozunk a rézmeridián alá, az órákorong különbségei a csillagok delelési idejének különbségét adják.

⁵⁾ A glóbus órákorongja csavar segítségével a glóbus felületéhez szorítható. Ekkor az órákorong a glóbuszal együtt forog.

Valmely helyellenlábás, ellenlakó és mellettlakó helyének felkeresése a glóbuson szintén nagyon egyszerű. Mind a három hely a megfigyelés helyének délkörén fekszik. Az ellenlábás hely a délkör átmérőjének végpontján (3. ábra 1), a mellettlakó a megfigyelési hely szélességi köre átmérőjének végpontján (m), az ellenlakó a Föld tengelyével párhuzamos húr végpontján (e). Az ellenlábás és ellenlakó hely földrajzi szélessége tehát egyenlő a megfigyelési hely földrajzi szélességével, de ha ez északi, az ellenlábás és ellenlakó helyeké déli és megfordítva, a mellettlakó hely földrajzi szélessége ugyanaz. Az ellenlábás s mellettlakó meg a megfigyelési hely földrajzi hosszúságaik közt 180° különbség van, az ellenlakó hely földrajzi hosszúsága ugyanaz.¹⁾

3. ábra. Az ellenlábás, ellenlakó és mellettlakó helyek.

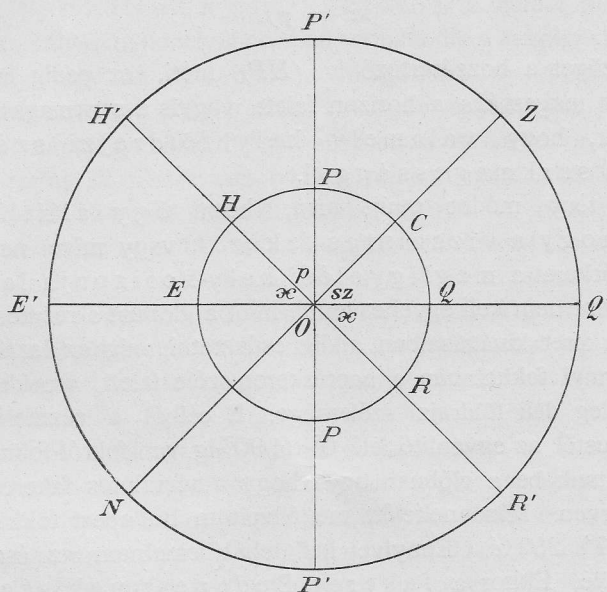
Pl. Keressük meg Páris ellenlábás, ellenlakó s mellettlakó helyét. Párist a rézmeridián alá hozzuk és megállapítjuk földrajzi szélességét ($48^\circ 50'$ é.) és földrajzi hosszúságát ($2^\circ 20'$ keleti.) A déli szélesség $48^\circ 50'$ alatt fekvő hely Páris ellenlakó helye (a Déli Jeges-tengerben a Bouvet-szigettől északra). Most forgatjuk a glóbuszt addig, míg az egyenlítőnek $180^\circ - 2^\circ 20' = 177^\circ 40'$ nyugati hosszúságot jelző fokosztályzata kerül a rézmeridián alá. Az északi szélesség $48^\circ 50'$ alatt fekvő hely Páris mellettlakó helye (az Aleuták vidékén a Csendes-óceánban), a déli szélesség $48^\circ 50'$ alatt fekvő az ellenlábás (az Antipodes-sziget közelében a Csendes-óceánban).

¹⁾ Az ellenlakóknál mindig ugyanaz a napszak, de ellenkező évszak van, a mellettlakóknál ugyanazon évszak, de ellenkező napszak, az ellenlábásoknál ellenkező napszak és ellenkező évszak.

Két hely gömbi távolságának¹⁾ meghatározása a kvadráns-szalag segítségével történik. A sárgarézből készült kvadráns-szalag a legnagyobb kör egy negyedrésze s ennek megfelelően 90° -ra van osztva.

Pl. Állapítsuk meg Le Havre és New-York gömbi távolságát. Hozzuk Le Havret a rézmeridián alá, rögzítsük a glóbuszt ezen helyzetben az északi pólusnál alkalmazott rögzítő csavarral, erősítsük meg a kvadráns-szalagot a rézmeridiánon Le Havre felett és fektessük át New-Yorkon. A távolság 51° , ami könnyen átváltoztatható kilométerekre, mert egy fok hossza 111 km. Le Havre és New-York távolsága tehát $51 \times 111 = 5.661$ km.)

Az eddig tárgyalt feladatok megoldásakor teljesen közömbös, vajjon a glóbus milyen helyzetben van az állványon alkalmazott vízszintes fakerethez képest, illetőleg mily szöget zár be a glóbus tengelye a vízszintes fakerettel. Az alább következő feladatok a glóbus bizonyos beállítását teszik szükségessé.

4. ábra. A földrajzi szélesség és sarkmagasság egyenlősége. Az ekvátormagasság.

Ha időmegtározást akarok végezni a glóbuszal, ezt úgy kell beállítanom, hogy a fakeret a megfigyelési hely valóságos horizonja, a rézmeridián a megfigyelési hely délköre legyen. Erre nézve az itt következő megfontolások adnak útbaigazítást.

¹⁾ Két hely gömbi távolsága a két helyen áthaladó legnagyobb kör rövidebb ívdarabja.

²⁾ Ha a két hely ugyanazon délkörön fekszik, a gömbi távolság egyenlő a két hely szélességkülönbségével.

Kössük össze (l. 4. ábra) a megfigyelés helyét, a Föld felületének C pontját a Föld középpontjával. Az a szög (sz), melyet a C ponthoz húzott földszög az egyenlítővel bezár, a C pont földrajzi szélességét (CQ) méri. Mivel pedig a C ponthoz húzott földszög az éggömbig meghosszabbítva, ott a zenit (Z), illetőleg nadir (N) pontokat jelöli ki, mondhatjuk, hogy valamely hely földrajzi szélessége nem egyéb, mint az a szög, melyet a hely zenit-nadir vonala az egyenlítővel a Föld középpontjában bezár. Ha most a 4. ábrába belerajzoljuk C pont valóságos horizontját, ($H'R'$) vagyis azt a legnagyobb kört, melynek a síkja a pont zenit-nadir vonalára merőleges, akkor tüstént világos az is, hogy az a szög (p), melyet a horizon a Föld tengelyével a Föld középpontjában bezár, éppen akkora, mint a zenit-nadir vonal és az egyenlítő által bezárt szög. Ugyanis OP szár merőleges OQ szára és HO szár merőleges OZ szára (egyébként is $x = x$ belváltó szögek lévén, $sz + x = 90$

$$\begin{array}{r} p + x = 90^{\circ} \\ \hline sz = p). \end{array}$$

A p szöget a hozzátartozó ív (HP) méri, ez pedig nem egyéb, mint a pólus magassága a horizon felett, vagyis a sarkmagasság. Mondhatjuk tehát, hogy valamely hely földrajzi szélessége egyenlő a sarkmagassággal.

Ez a tény módot nyújt arra, hogy úgy állíthassuk a glóbuszt, hogy a vízszintes fakeret, vagy mivel naptárral van ellátva, naptárkeret a megfigyelési hely horizonja legyen. Az előbbieket szerint nem kell egyebet tenni, mint a glóbuszt a rézmeridián síkjában a naptárkeret kivágásaiban addig csúsztatni, míg az északi, illetőleg déli pólus annyi fokkal van a naptárkeret széle felett, amekkora a hely északi, illetőleg déli földrajzi szélessége. E célból a rézmeridián egyik oldala a pólustól az egyenlítő felé 0° -tól 90° -ig van fokról-fokra beosztva.

Pl. Állítsuk be a glóbuszt úgy, hogy a vízszintes fakeret Budapest horizonja legyen. Mindenekelőtt megállapítom Budapest földrajzi szélességét. Ez $47^{\circ} 30'$ é. Ennyivel kell tehát emelnem az északi pólust a fakeret fölé. Ekkor a fakeret Budapest valóságos horizonja, a rézkör Budapest meridiánja. Ez a horizont az észak- és délpontban metszi. Ezenkívül a többi világtáj is meg van jelölve a fakereten. A rézmeridián $47^{\circ} 30'$ osztásvonala megfelel Budapest zenitpontjának.

Ezen esetben tehát a glóbusz mindig az éggömb szerepét viszi, a nyugvónak képzelt Föld a glóbusz (éggömb) középpontjában fekszik olyképen, hogy a zenit-nadir-vonal a megfigyelési helyen metszi a Föld felületét.

Ha most még a glóbuszra erősített iránytű segítségével úgy helye-

zem el a glóbust¹⁾, hogy a rézmeridián a megfigyelési hely valóságos meridiánjának síkjába essék, akkor a glóbus tengelye is párhuzamos a valóságos föld-, illetőleg világtengelyel. Ez természetesen csak abban az esetben áll, ha a választott helyen tartózkodom.

A glóbus ezen helyzetében megállapíthatom a valódi déli idejét Budapesten (feltéve, hogy a Nap a glóbusra süt). Megvárom t. i. azt az időpontot, míg a rézmeridián árnyéka magának a rézmeridiánnak síkjába esik. Ekkor Budapesten delel a Nap.²⁾

Máskép is eljárhatok. Állítsuk az órakorongot úgy, hogy az éjféle 12^h-nak megfelelő osztásvonal kerüljön a rézmeridián alá. Erősítsünk meg most a glóbus északi pólusán a föld-, illetőleg világtengely irányában egy megfelelő hosszúságú tűt. Ekkor a glóbus egyenlítője, illetőleg az órakorong és a glóbus tengelye, illetőleg az ennek irányában kiemelkedő tű ekvatoriális napórát ad, mellyel bármikor meghatározhatom a valódi időt. Amikor a tű árnyéka az órakorong déli 12^h-jának megfelelő osztásvonalra esik, Budapesten delel a Nap.

Megállapíthatjuk a csillagidőt is. E célból tudnom kell azt, hogy a Nap pályájának melyik pontján tartózkodik a megfigyelés napján.

A nappálya úgy az ég-, mint a földgömbre rá van rajzolva. A nappálya az egyenlítővel $23\frac{1}{2}^{\circ}$ szöget zár be és azt két pontban, a tavaszi és őszi napéjegyenlőségi pontban metszi. A nappálya az állatövi csillagképek szerint 12 részre van osztva, minden rész még 30—30°-ra és a megfelelő helyeken az állatövi jelekkel ellátva. A nappálya a vízszintes fakereten is fel van tüntetve hasonló beosztással és az állatövi jegyekkel és jelekkel. A fakereten a nappálya mellett naptár van az év 365 napjával, úgy hogy könnyű megállapítani, hogy a Nap az év valamely napján a nappálya melyik pontjában, melyik állatövi jegy hányadik fokában tartózkodik. Ha ez meg van, megkereshetem a Nap helyét a gömb ekliptikáján is.

Válasszuk pl. április 6.-át. Április 6.-án a Nap a Kos jegyének 15°-ban tartózkodik. Ezt a pontot felkeresem a glóbus ekliptikáján s a rézmeridián alá hozom. Ekkor a Nap delel. Mivel pedig minden égitest rektaszcenziójával egyenlő csillagidőben delel, csak a Nap rektaszcenzióját kell leolvasnom az egyenlítőn, azt időre átváltoztatni, hogy április 6.-án a budapesti valódi délnek megfelelő csillagidőt nyerjem: 1 óra.

¹⁾ A beállításnál figyelembe kell vennünk a mágneses elhajlást. Ha t. i. a glóbus állványát úgy fordítjuk, hogy az iránytű az alatta levő szélrózsa észak-déli irányába esik, akkor a rézmeridián a mágneses délkörben van. Most az állványt kelet felé egy kissé elfordítjuk úgy, hogy az iránytű az észak-irányból nyugatra 8°-kal kitérjen. Ennyi ugyanis a mágneses délkör eltérése a valóságos meridiántól Budapesten. Ha ez a kitérés megtörtént, úgy a rézmeridián a valóságos meridián síkjában fekszik.

²⁾ Ha a valódi déli idejéhez az időegyenlítést adom, nyerem a középidejét a valódi délelben.

Mivel a csillagidő nem egyéb, mint a tavaszi napéj-egyenlőségi pont óraszöge, még másképp is megoldható a feladat. A tavaszi napéjegyenlőségi pontot a rézmeridián alá hozom, az órakorongot 0^h -ra állítom és addig forgatom a glóbuszt, míg az április 6-ának megfelelő Nap helye a rézmeridián alá kerül; az órakorongnak a rézmeridián alatt fekvő órája a déli csillagidőt adja. A jelen esetben: 1^h .

Mivel a fakereten a világtájak meg vannak jelölve és a fakeret belső széle a kelet-, illetőleg nyugatpontoktól kiindulólág az észak- és délpontok felé 90° — 90° -ra van felosztva, ami még a negyedfoknak becslését lehetővé teszi, meglehetősen pontossággal állapítható meg az a világtáj, ahogyan az egyik hely (A) a másikhoz (B) képest fekszik (vagyis B hely azimutja.) A glóbusz tehát iránymeghatározásra is használható. Ebben az esetben úgy kell beállítani a glóbuszt, hogy a fakeret A hely horizonja legyen. Ezután A helyet a rézmeridián alá hozzuk, tehát a glóbusz legmagasabb pontjára, megerősítjük felette a kvadráns-szalagot s átfektetjük ezt B helyen. Akkor a szalag vége a naptárkereten megmutatja a keresett világtájat; a horizon azon ívdarabja, mely az északpont (ettől kelet, illetőleg nyugat felé) s a kvadránszalag vége közt fekszik, B hely azimutja. Ezt a naptárkereten fokokban leolvashatjuk. Mivel azonban a fokosztályzat 0° -a a kelet, illetőleg nyugatpontokon van, a leolvasott fokszámot 90° -ból ki kell vonni, ha a kvadránszalag vége a kelet- vagy nyugatponttól északra éri a horizontot; ha a kvadránszalag vége a kelet-, illetőleg a nyugatponttól délre éri a fakeretet, a leolvasott fokszámhoz még 90° -ot hozzá kell adni, hogy a keresett azimutot nyerjük.

Pl. Merre fekszik Budapeستől Gibraltar s mekkora az azimutja. Az előbbi utasítások szerint járva el, a kvadránszalag a nyugat-délnyugat irányt mutatja. A horizon fokszáma a kvadránszalag végén 24° a nyugatponttól délre, azimutja tehát $90^\circ + 24^\circ = 114^\circ$ az északponttól nyugatra.

Hasonló feladatok megoldásakor megtörténhetik, hogy a B hely nem fekszik az A hely horizonja felett levő félgömbön s tehát a kvadránszalag nem ér az egyik helytől a másikig. Ebben az esetben megkeressük B hely ellenlábás helyét s megállapítjuk ennek fekvését A helyhez képest. Az így talált világtájnak ellenkezője lesz a keresett irány. Az azimut is ennek megfelelően javítandó.

II.

Az éggömb látszólagos napi mozgásának szemléltetése.

Az éggömb mozgásáról lévén szó, az ezen csoportba tartozó feladatok az éggömbbel oldhatók meg, a Napot illetőleg a földgömb is használható, mert a nappálya a földgömbre is rá van rajzolva. A napi látszólagos mozgás szemléltetése a megfigyelési hely horizonjának ismeretét teszi szükségessé. Az égitestek a Föld valamely helyén kelnek, ha a látszólagos napi mozgás következtében a hely horizonjába lépnek, delelnek, ha a hely délkörét érik el és lenyugosznak, ha a hely horizonjába süllyednek. Ezen feladatok megoldásakor tehát olyan helyzetbe kell hozni a glóbuszt, hogy a vízszintes fakeret a megfigyelési hely horizonja legyen.

Az erre vonatkozó utasítást már fentebb megadtuk és egy példával (Budapest) illusztráltuk.

A glóbus ezen helyzetében bemutatatható, hogy az ekvátormagasság (az egyenlítő magassága a horizon felett, vagyis a délkör azon ívdarabja, mely a horizon s egyenlítő közt fekszik) 90° — földrajzi szélesség.

Ugyanis (l. 4. ábra) $CR = 90^\circ$, $CQ = sz$ (földr. szél.), tehát QR (ekvátormagasság) $= 90^\circ - sz$.

Állítsuk most a glóbuszt úgy, hogy a vízszintes fakeret az egyenlítő vagy az egyenlítő valamely pontjának horizonja legyen. A rézmeridiánt addig csúsztatom a fakeret kivágásaiban, míg a pólusok a horizonba kerülnek, mert az egyenlítő földrajzi szélessége 0, tehát ott a sarkmagasság is 0. A glóbus ezen helyzetében szemléltetni lehet, hogy az egyenlítőn a zenit-nadir vonal a Föld tengelyére merőleges és hogy az egyenlítő horizonja a Föld (illetőleg világ) tengelyén megy át, tehát magában foglalja a két pólust. Az ekvátormagasság 90° .

Ha pedig úgy akarom beállítani a glóbuszt, hogy a vízszintes fakeret az északi pólus horizonja legyen, az északi pólust 90° -kal kell emelnem a fakeret fölé. Az északi pólus horizonja az égi egyenlítő, zenitje az ég északi sarka.

Ha az éggömbbe van állítva valamely hely horizonjára és az éggömböt a napi mozgás irányában, keletről nyugatra forgatom, akkor szemléltetni lehet a Nap és a többi égitest napi látszó mozgását, keltét, delelését, nyugtát; az égitestek magasságát és azimutját a nap valamely órájában; a Nap delelési magasságát s változását; a nappali és éjjeli ívet, a nappalok váltakozó hosszát; a keleti és nyugati tágasságot; a szürkület tartamát; a circumpoláris csillagokat.

Ha a gömb ekliptikáján a fentebb adott útbaigazítások szerint megkeressük a megfigyelés idejének megfelelő Nap helyét, akkor a nappálya ezen pontjával, a Nappal már most elvégezhetem az egész napi mozgást s szemléltethetem az ezzel összefüggő összes jelenségeket.

Pl. Hány órákor kel s nyugszik a Nap Bécsben május 1.-én s mily hosszú a nappal? Mindenekelőtt (mint minden ezen csoportba tartozó feladat megoldásakor) úgy állítom a glóbuszt, hogy a fakteret Bécs horizonja legyen. Emelem tehát az északi pólust 48° -kal, mert Bécs földrajzi szélessége 48° északi. Most megkeresem a naptárkereten május 1.-ét és megnézem, hogy a Nap az ekliptika melyik pontjában tartózkodik. Május 1.-én a Nap a Bika jegyének 10° -ában tartózkodik. Ezt a pontot (a Napot) felkeresem a glóbuson s a rézmeridián alá viszem. Ha a Nap a megfigyelési hely meridiánjában van, akkor a Nap delel, tehát déli 12 óra van. Az órákorongot tehát déli 12 órára állítom. Ha most a rézmeridián alatt levő Napot a horizon keleti széléhez viszem, az órákorongnak a rézmeridián alatt fekvő órája adja a kelés idejét. A jelen esetben $4^h 45^m$. Ugyanígy állapítható meg a nyugvás ideje¹⁾ s a két időpontból a nappal hossza.²⁾

Megfordítva kereshetjük azt a helyet is, melyen a nappal az év bizonyos napján adott tartamú.

Pl. Mely földrajzi szélességen tart a nappal december 5.-én 10^h -ig? December 5.-én a Nap a Vadász jegyének 15° -ában tartózkodik. Ezt a helyet felkeresem a glóbuson az ekliptikán, a rézmeridián alá viszem s az órákorongot déli 12^h -ra állítom. Most forgatom a glóbuszt (kelet vagy nyugat felé) addig, míg az órákorong $10:2=5^h$ -t mutat. Ezután a glóbuszt a rézmeridián síkjában csusztatom addig, míg a Nap helye a horizonba ér. A leolvasható sarkmagasság (a jelen esetben 32° északi) a keresett földrajzi szélesség.

Ha az órákorong helyes beállítása után a Napot a horizon keleti szélétől a meridiánon át a nyugati széléhez viszem, a Nap egész nappali útját szemléltethetem és bármely órában megállapíthatom a Nap

¹⁾ Ha az éggömbön a Napot a horizon keleti vagy nyugati széléig forgatom, akkor az éggömbről leolvashatjuk azt is, mely csillagok kelnek s nyugosznak a Nappal együtt vagy melyek kelnek, amikor a Nap nyugszik s megfordítva. Azok a csillagok t. i., amelyek a Nappal együtt vannak a horizon keleti vagy nyugati szélén, a Nappal együtt kelnek s nyugosznak, míg azok, amelyek a horizon nyugati szélén vannak, amikor a Nap a keleti szélén van, akkor nyugosznak, amikor a Nap kel, azok pedig, amelyek a horizon keleti szélén vannak, amikor a Nap a nyugati szélén van, kelnek, amikor a Nap nyugszik.

²⁾ Ez, valamint a többi feladat is, ugyanazon helyen az év különböző napjaira és a Föld más-más helyén az év ugyanazon napjára is megoldható. Ez a jelenségek szemléltetését segíti elő.

magasságát, azimutját valamint delelési magasságát is.¹⁾

P1. Mily magasan áll a nap Budapesten július 19.-én délután 4 órakor? A glóbus helyes beállítása után megkeresem a Nap helyét az ekliptikán (Rák jegyének 27°-a), a rézmeridián alá hozom, az órákorongot déli 12 órára állítom, a Napot a délután 4 órának megfelelő helyzetbe hozom és a glóbuszt rögzítem. Most a kvadránszalagot megerősítem a zenitpontban (a jelen esetben a 47° 30' osztásvonalnál) és átfektetem a Napon. A kvadránszalagnak a horizon és a Nap közt levő része a keresett magasság.²⁾ Jelen esetben 35°. Az azimutot a horizonon olvasom le. A horizon belső széle a kelet s nyugatponttól kiindulólág van 0°—90°-ra osztva.³⁾ Csak meg kell nézennem, hány fok van az északpont és a kvadránszalag közt. Jelen esetben 82^{2/3}^o.

Ha a delelési magasságot akarom megállapítani, a Napot a rézmeridián alá viszem s ezen olvasom le. Tudjuk, hogy a Nap évenként kétszer (március 21.-én, szeptember 23.-án) tartózkodik az egyenlítőben s hogy deklinációja 23^{1/2}^o-ot érhet el az egyenlítőtől északra és délre. Azt is tudjuk az előbbiekből, hogy az ekvátormagasság 90°—sz (földr. szél.). Ha tehát a Nap az egyenlítőben tartózkodik, delelési magassága = ekvátormagassággal. Ha a Nap az egyenlítőtől északra jár (deklinációja északi), akkor delelési magassága (az északi félgömbön) annival nagyobb mint az ekvátormagasság, amekkora a deklinációja (90—sz+d); déli deklináció esetében 90—sz—d. A déli félgömbön megfordítva.

Külön kell foglalkozni a delelési magassággal az egyenlítőn. Itt az ekvátormagasság 90° s a delelési magasság mindig annival kisebb 90°-nál, amekkora a deklináció.

A pólusokon, ahol az ekvátormagasság 0, vagyis a horizon maga az egyenlítő, a Nap magassága (delelési magasságról itt nem lehet szó) mindig akkora, amekkora a deklináció.

Célszerű még a Nap delelési magasságát s ennek változását a térítő körökön belül is tanulmányozni a glóbuson.

A keleti, illetőleg nyugati tágasság az égitestek

¹⁾ Az égi testek magasságát a magassági körön mérjük. Ez az a legnagyobb kör, mely áthalad a zenit s az égi testen és a horizonra merőleges. Az égitest magassága a magassági kör azon ívdarabja, mely az égitest és a horizon közt fekszik. Az azimut a horizon azon ívdarabja, mely az északpont (keletre, illetőleg nyugatra) és a magassági kör talppontja közt van. Delelés alkalmával a magassági kör összeesik a délkörrel.

²⁾ A rézmeridiánnak a zenit és északi sark közti része (90°—sz), a Nap órákérenek (a glóbuson színes krétával megjelölhető) a Nap s pólus közti része (90°—d) és a kvadránszalagnak (a Nap magassági körének) a Nap s zenit közti része (90°—magasság) adják a csillagászati háromszöget.

³⁾ Ez a beosztás a keleti s nyugati tágasság közvetlen leolvasását teszi lehetővé.

kelés-, illetőleg nyugvápontjának távolsága a kelet-, illetőleg nyugatponttól. A tágasság tehát a horizon azon pontját jelöli meg, melyen valamely égitest felkel, illetőleg lenyugszik. Mivel pedig a párhuzamos körök közül egyedül az egyenlítő az, mely a horizont a kelet- és nyugatpontban metszi, csak azok az égitestek kelnek a kelet- s nyugosznak a nyugatpontban, melyek az egyenlítőben tartózkodnak, melyeknek tehát deklinációjuk 0; a Nap tehát csak március 21. én és szeptember 23.-án. A többi égitest és más napokon a Nap is a kelet- s nyugatponttól északra vagy délre kel s nyugszik aszerint, amint deklinációjuk északi vagy déli. A tágasság annál nagyobb, minél nagyobb a deklináció. Függ a földrajzi szélességtől is. Az egyenlítőn, ahol az összes párhuzamos körök merőlegesen a horizonra, a tágasság akkora, amekkora a deklináció. Magasabb földrajzi szélességen, ahol a párhuzamos körök hegyes szög alatt metszik a horizont, a tágasság annál nagyobb, minél nagyobb a földrajzi szélesség. A tágasság tehát a deklinációval és földrajzi szélességgel nő. Ezt példákkal kell szemléltetni az egyenlítőn és magasabb földrajzi szélességeken s a Napot illetőleg különböző évszakokban is.

Pl. Mekkora a Nap tágassága Londonban június 1-én? London földrajzi szélessége $51\frac{1}{2}^{\circ}$ é., tehát az északi pólust $51\frac{1}{2}^{\circ}$ -kal emelem a fakteret fölé. Június 1.-én a Nap az Ikrek jegyének 10° -ában tartózkodik. Az ekliptika ezen pontját leforgatom a horizon széléig, melyen a fokbeosztás közvetlenül adja a tágasságot. A jelen esetben 33° északi.

A glóbus a reggeli és esti szürkület (hajnal s alkonyat) tartamának meghatározására is alkalmas. A szürkület kétféle: csillagászati és polgári. A csillagászati hajnal kezdődik, amikor a Nap még 18° -kal van a horizon alatt (ekkor lesznek a hatodrendű csillagok láthatatlanokká) s tart napkeltéig, a csillagászati alkonyat kezdődik napnyugtakor s tart addig, míg a Nap 18° -kal süllyed a horizon alá (ekkor tűnnek fel a hatodrendű csillagok az égen). A polgári szürkületnél (rendes nyomtatás még olvasható a szabadban) a horizon alatt való mélység 9° .

A szürkület tartama a földrajzi szélességtől függ. Az egyenlítőn, ahol a párhuzamos körök a horizonra merőlegesen, a szürkület tartama a legrövidebb és az egész éven át egyforma. Magasabb földrajzi szélességeken, ahol a párhuzamos körök hegyes szögben metszik a horizont, hosszabb időre van szükség, hogy a Nap 9 vagy 18° -kal süllyedjen a horizon alá. A leghosszabb a szürkület tartama a pólusokon. Az északi póluson a hajnal kezdődik, amikor a Nap még 9° , illetőleg 18° -kal van a horizon alatt, tehát akkor, amikor déli deklinációja 9 , illetőleg 18° . Ha tehát a téli szolszticium után addig forgatom a glóbus, míg a nappálya 18° , illetőleg 9° -nál metszi a rézmeridiánt s megnézem, hogy az ekliptika ezen pontjának az év melyik napja felel meg, a hajnal kezdetének időpontját nyerem. A Nap déli deklinációja a téli szolszti-

cium és a tavaszpont közt januárius 30.-án 18^0 és február 26.-án 9^0 . Tart pedig a hajnal az északi póluson március 21.-ig, amikor a Nap felkel, tehát 50, illetőleg 25 napig. A hosszú sarki éjjelt tehát a hajnal és alkonyat tetemesen megrövidíti.

Pl. Meddig tart a csillagászati alkonyat Tokióban november 10.-én. Tokio földrajzi szélessége a földgömb szerint $35\frac{1}{2}$ északi, tehát az északi pólust $35\frac{1}{2}^0$ -kal emelem a fakeret fölé. November 10.-én a Nap a Skorpió jegyének 20^0 -ában tartózkodik. Ezt a pontot a rézmeridián alá viszem, az órákorongot déli 12^h -ra állítom s leforgatom a Napot a horizon nyugati széléig. Ekkor nyugszik a Nap s kezdődik a szürkület. Az időpontot az órákorong mutatja. Ezután a kvadránszalagot megerősítem a zenitben, tehát a rézmeridián $35\frac{1}{2}^0$ -ánál s átfektetem a Napon; megjegyzem a glóbus azon pontját, mely a kvadránszalag 18^0 -a alatt (a horizontól számítva) fekszik s forgatom a glóbus addig, míg ez a pont a horizonba kerül. Ekkor a Nap 18^0 -kal súlyed a horizon alá. Az órákorong adata mutatja a szürkület végét. A két időadat különbsége adja a szürkület tartamát.

Állítsuk most pl. az éggömböt úgy, hogy a fakeret Budapestnek legyen a horizonja, tehát emeljük az északi pólust $47\frac{1}{2}^0$ -kal a fakeret fölé. Válasszuk március 21.-ét. Ekkor a Nap a tavaszi napéjgyenlőségi pontban, vagyis a Kos-jegyének 0^0 -ában van. Hozzuk ezt a pontot a rézmeridián alá s állítsuk az órákorongot déli 12^h -ra. Ekkor a csillagok abban a helyzetben vannak a glóbuson, ahogyan Budapest égboltozatán látszanának március 21.-én déli 12 órákor. Azok a csillagok, amelyek a rézmeridián alatt vannak, a Nappal együtt delelnek, amelyek a horizon keleti szélén vannak, déli 12^h -kor kelnek, a nyugati szélén levők ekkor nyugosznak. Így pl. március 21.-én déli 12^h -kor α Andromedae és β Cassiopeiae éppen delel. Ha most a Napot leforgatom a horizon nyugati széléig, akkor azon csillagok kerülnek a fakeret fölé, amelyek Budapest égboltozatán március 21.-én d. u. 6 órákor láthatók.

Az éggömb segítségével tehát a csillagos ég a nap bármely órájában szemléltethető. A helyesen beállított éggömb azonnal megmutatja, hogy ezen órában mely csillagok kelnek, delelnek s nyugosznak; s bármely csillag magassága s azimutja megmérhető a kvadránszalaggal, úgy hogy a csillagok könnyen felkereshetők az égen is.

Ha most június 21.-ét választom a megfigyelés időpontjául, amikor a Nap a Ráktérítőben tartózkodik (Rák-jegyének 0^0 -ában) és a Nap helyét a rézmeridián alá hozom, az órákorongot déli 12^h -ra állítom és a csillagok helyzetét közelebből megvizsgálom, azt tapasztalom, hogy nem ugyanazok a csillagok delelnek a Nappal együtt, mint március 21.-én.

Ha azokat a csillagokat forgatom a rézmeridián alá, amelyek március 21.-én a Nappal együtt deleltek, tehát az α Andromedae és β Cassio-

peiae csillagokat, akkor az órakerék reggel 6^h mutat. Azok a csillagok tehát, amelyek március 21.-én a Nappal együtt, déli 12^h -kor deleltek, június 21.-én már reggel 6^h -kor delelnek, mert a Nap az ő pályáján 90° -kal kelet felé mozgott. Ha még néhány közbeeső dátumot választunk, akkor az állócsillagok accelerációja a glóbuszal szépen szemlélhető.

Az állócsillagok accelerációja az oka annak, hogy a Föld ugyanazon helyén is az év különböző napján éjente más-más csillagok láthatók az égboltozaton. Hogy pedig mely csillagok válnak egy év alatt láthatókká s melyek maradnak láthatatlanok, az egyedül a földrajzi szélességtől függ.

Hagyjuk a glóbuszt előbbi helyzetében (Budapest horizonjára állítva): látnivaló, hogy azon csillagok nappali íve, melyek az északi félgömbön fekszenek (tehát deklinációjuk északi), hosszabb mint az éjjeli és pedig annál hosszabb, minél nagyobb a deklinációjuk, míg végre elérkezünk olyan csillagokhoz, melyeknek nappali íve 360° , amelyek tehát egész útjukat a horizon felett írják le, a horizon alá sohasem süllyednek, tehát állandóan láthatók. Ezek az északi circumpoláris csillagok. A déli félgömbön levő csillagok (amelyeknek tehát deklinációjuk déli) nappali íve rövidebb, mint az éjjeli és pedig annál rövidebb, minél nagyobb a deklinációjuk, míg végre elérkezünk olyan csillagokhoz, amelyeknek éjjeli íve 360° , amelyek tehát egész útjukat a horizon alatt írják le, a horizon fölé sohasem kerülnek, tehát állandóan láthatatlanok. Ezek a déli circumpoláris csillagok.

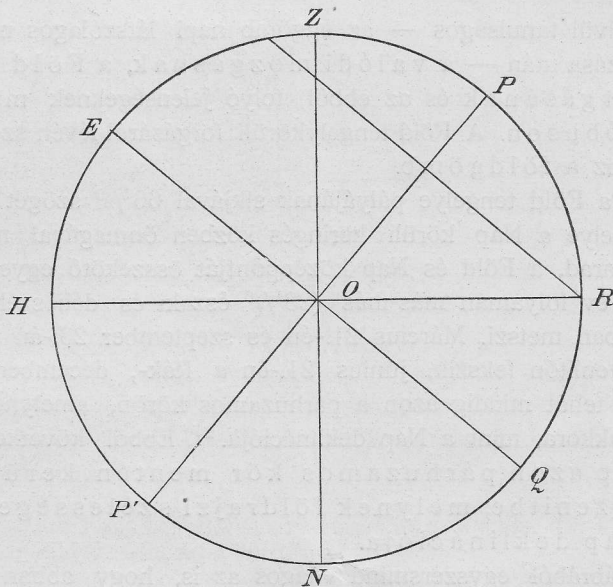
Ha a horizon észak- és délpontjához ceruzát illesztünk és a glóbuszt forgatjuk, az északi pólus körül leírt körön belül fekszenek az északi, a déli pólus körül leírt körön belül a déli circumpoláris csillagok. Ezek a körök a pólusoktól nyilván olyan távolságban vannak, mint a megfigyelési hely sarkmagassága, illetőleg földrajzi szélessége. A circumpoláris csillagok tehát azok, melyeknek távolsága a pólustól (p) egyenlő a hely földrajzi szélességével, vagy ennél kisebb. Deklinációjuk (d) tehát $= 90^\circ - \text{földrajzi szélesség}$ vagy ennél nagyobb. Ez a glóbuszal, ha különböző helyek horizonjára állítjuk be, szépen szemléltethető.

Ha pl. a glóbuszt úgy állítjuk be, hogy a fakeret az egyenlítő horizonja legyen, láthatjuk, hogy az egyenlítőn nincs circumpoláris csillag, hiszen itt a földrajzi szélesség 0° . Ha pedig úgy állítjuk be a glóbuszt, hogy a fakeret valamelyik pólus horizonja legyen, szemléltethetjük, hogy a pólusokon valamennyi csillag circumpoláris, mert a pólusok földrajzi szélessége 90° .

Circumpoláris csillag tehát a pólusokon a Nap is: az északi póluson március 21.-étől szeptember 23.-ig északi circumpoláris csillag, tehát állandóan a horizon felett van, a téli félévben déli circumpoláris csillag, tehát állandóan láthatatlan. A déli póluson megfordítva.

Mivel pedig a Nap deklinációja $23\frac{1}{2}$ északi és déli értékek közt változik, világos, hogy circumpoláris csillaggá lehet azokon a helyeken, melyeknek földrajzi szélessége $=90^0-23\frac{1}{2}$, vagy ennél nagyobb, tehát a sarkkörökön belül.

Pl. A Föld mely helyein tart a nappal július 10.-én 24 óráig (vagyis mely helyeken lesz a Nap circumpoláris csillaggá)? Július 10.-én a Nap a Rák jegyének 18^0 -ában tartózkodik; hozzuk ezt a pontot a rézmeridián alá s olvassuk le a Nap deklinációját. Ez $22\frac{1}{4}^0$ -é. Azon helyeken, melyeknek földrajzi szélessége $90^0-22\frac{1}{4}^0 = 67\frac{3}{4}^0$ a nappal 24^h -ig tart. Ha most a glóbuszt úgy állítom, hogy a fakteret $67\frac{3}{4}$ é. földrajzi szélesség horizonja legyen és a Nappal elvégzem napi útját, szemléltethetem, hogy a Nap egész nappali ívét a horizon felett futja be s a horizont a kelés s nyugvás pillanatában (a kettő egybeesik) az északpontban érinti.

5. ábra.

A circumpoláris csillagok pólustávolsága ($PR = p =$ sarkmagasság $=$ földrajzi szélesség) és deklinációja ($RQ = d =$ ekvátormagasság $= 90 - sz.$)

Azokon a helyeken természetesen, amelyeknek földrajzi szélessége nagyobb, mint $90^0-22\frac{1}{4}^0$ a Nap 24^h -ánál tovább is a horizon felett marad. Ezt szemléltethetem, ha a glóbuszt magasabb földrajzi szélességre állítom.

Pl. Hány napig nem nyugszik le a Nap Jan Mayen szigetén?

Jan Mayen szigetének földrajzi szélessége 71^0 északi, a Nap tehát circumpoláris lesz, ha deklinációja 90^0-71 , vagyis 19^0 északi. Ez március 21.-e és június 21.-e közt következik be akkor, ha a Nap a Bika egyének 24^0 -ában tartózkodik. (Forgatom t. i. a glóbuszt addig, míg a

nappálya március 21. és június 21. közt fekvő részének az a pontja jut a rézmeridián alá, melynek deklinációja 19^0). A naptárkereten ennek május 16.-a felel meg. A Nap tehát circumpolárisá lesz Jan Mayen szigetén május 16.-án.

Ezután a Nap deklinációja nő június 21-éig s a Nap nem nyugszik le mindaddig, míg deklinációja június 21. és szeptember 23.-a közt 19^0 nem lesz. Ez bekövetkezik, ha a Nap az Oroszlán jegyének 5^0 -ában tartózkodik. Ennek megfelel július 28.-a. A Nap tehát Jan Mayen szigetén május 16.-ától július 28.-áig, tehát 74 napig nem nyugszik le.¹⁾

III.

A valódi mozgás szemléltetése.

Rendkívül tanulságos — az éggömb napi látszólagos mozgásának tanulmányozása után — a valódi mozgásnak, a Föld tengelykörüli forgásának és az ebből folyó jelenségeknek megfigyelése a glóbuson. A Föld tengelykörüli forgásáról lévén szó, a szemléltető eszköz a földgömb.

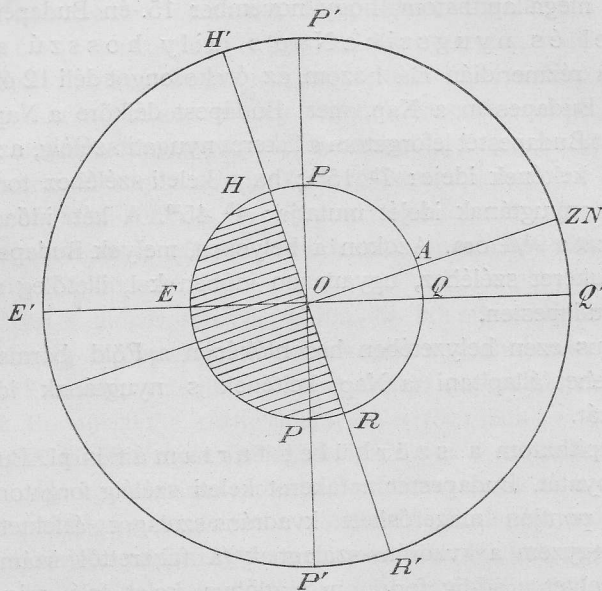
Mivel a Föld tengelye pályájának síkjával $66\frac{1}{2}^0$ szöget zár be és a Föld tengelye a Nap körüli keringés közben önmagával mindig párhuzamos marad, a Föld és Nap középpontját összekötő egyenes a Föld felületét az év folyamán más-más ($23\frac{1}{2}^0$ északi és déli szélesség közt fekvő) pontban metszi. Március 21.-én és szeptember 23.-án a metszési pont az egyenlítőn fekszik, június 21.-én a Rák-, december 22.-én a Bak-térítőn, tehát mindig azon a párhuzamos körön, amelynek földrajzi szélessége akkora, mint a Nap deklinációja.²⁾ Ebből következik az is, hogy a Nap azon párhuzamos kör mentén kerül déli 12 órakor a zenitbe, melynek földrajzi szélessége akkora, mint a Nap deklinációja.

A 6. ábrából egyszersmind világos az is, hogy abban a pillanatban, mikor az *A* helyen a zenitben (*Z*) delel a Nap, a Föld azon félgömbje van megvilágítva, mely *A* hely valóságos horizontja felett fekszik. Mivel pedig valamely hely horizontja mindig olyan távolságban halad a pólusoktól, amekkora a hely szélessége, következik, hogy a megvilá-

¹⁾ Az éggömbbel megoldható feladatokra nézve lásd még Kogutowicz Károly dr.: »Az éggömb és használatának módja« (Budapest, 1912) című füzetét.

²⁾ Ha a glóbus északi pólusát $66\frac{1}{2}^0$ -kal emelem a fakeret fölé és a glóbuszt addig forgatom, míg az őszi és tavaszi napéjegyenlőségi pontok a horizontba kerülnek, akkor a glóbusra rajzolt ekliptika egybeesik a fakerettel. Ekkor a glóbus olyan helyzetben van, ahogyan a Föld áll az ekliptikához képest. A fakeret az ekliptika és a glóbus legmagasabb pontja az ekliptika pólusa. A glóbus ezen helyzetében a fenti jelenségek szembe-tűnően szemléltethetők.

gítás határát jelző legnagyobb kör mindig olyan távolságban halad a pólusoktól, amekkora a Nap deklinációja. Ha tehát az északi, illetőleg déli pólust annyi fokkal emelem a fakteret fölé, amekkora a Nap északi, illetőleg déli deklinációja, akkor a glóbus olyan helyzetben van, amilyen helyzetben van a Föld a Naphoz képest az év kérdéses napján. A faktere ezen esetben a megvilágítás határát jelző legnagyobb kör, a Nap pedig a glóbus legmagasabb pontja felett a zenitben képzelendő. A rézmeridián a Nap óráköre.

6. ábra.

A Föld helyzete a Naphoz. A Nap zenitállása és a Föld megvilágítása. N a Nap, NQ' a Nap deklinációja, AQ A hely földrajzi szélessége.

Pl. Hozzuk a glóbuszt olyan helyzetbe, amilyen helyzetben van a Föld a Naphoz képest november 15.-én. November 15.-én a Nap a Skorpíó jegyének 25° -ában tartózkodik; ezt a pontot felkeressük a glóbuson, a rézmeridián alá hozzuk és leolvassuk a Nap deklinációját: $18^{\frac{1}{2}}^{\circ}$ déli. A déli pólust kell tehát emelnem $18^{\frac{1}{2}}^{\circ}$ -kal s akkor a glóbus olyan helyzetben van, mint a Föld a Naphoz képest november 15.-én.¹⁾ Ha azt akarom tudni, hogy a Föld melyik fele van megvilágítva, ha Budapesten (nov. 15.-én) pl. d. u. 4 óra van, akkor Budapestet a rézmeridián alá hozom, az órákorongot d. u. 4 órára állítom és kelet felé forgatom a glóbuszt (4 órával), míg déli 12 óra kerül a rézmeridián alá.

¹⁾ Ha most a glóbuszt a tengelykörüli forgás irányában, tehát nyugatról keletre forgatom, a tengelyforgás összes jelenségeit szemléltethetem.

A Föld azon fele, mely a fakeret felett van, a megvilágított (nappali) félgömb, a fakeret alatt levő az éjjeli félgömb. Azokon a helyeken, melyek a rézmeridián alatt fekszenek, déli 12 óra van, a rézmeridián $18\frac{1}{2}^{\circ}$ -a (a Nap deklinációjával egyenlő szélesség) alatt a zenitben delel a Nap, azokon a helyeken, melyek a fakeret nyugati széle mentén fekszenek, kel a Nap, mert ezek a helyek kerülnek a Föld nyugatról kelet felé tartó forgása következtében az éjjeli félgömből a nappali félgömb határára; azokon a helyeken, melyek a fakeret keleti széle mentén fekszenek, a Nap nyugszik, mert ezek a helyek mennek át a megvilágítás határára a nappali félgömből az éjjelire.

Azt is megállapíthatom, hogy november 15.-én Budapesten hány órákor kel és nyugszik a Nap s mily hosszú a nappal. Budapestet a rézmeridián alá hozom, az órákorongot déli 12 órára állítom (ekkor delel Budapesten a Nap, mert Budapest délköre a Nap órákörébe lép). Ha most Budapestet leforgatom a fakeret nyugati széléig, az órákorong adata a Nap keltének ideje: $7^h 15^m$; ha a keleti széléhez forgatom, az órákorong napnyugtának idejét mutatja: $4^h 45^m$. A két időadat adja a nappal hosszát: $9\frac{1}{2}$ óra. Azokon a helyeken, melyek Budapesttel együtt kerülnek a fakeret széléhez, ugyanazon időben kel, illetőleg nyugszik a Nap, mint Budapesten.

A glóbus ezen helyzetében hasonlóképen a Föld bármely helyére nézve meg lehet állapítani a Nap keltének s nyugtának idejét és a nappal hosszát.

Megállapíthatom a szürkület tartamát is pl. Budapesten a polgári alkonyatét. Budapestet a fakeret keleti széléig forgatom, a glóbus legmagasabb pontján megerősített kvadráns-szalagot átfektetem Budapesten, megjegyzem a kvadráns-szalagnak (a fakerettől számított) 90° -a alatt fekvő helyet s addig forgatom a glóbus kelet felé, míg ez a hely kerül a fakeret széléhez. Az órákorong adata a polgári alkonyat végét jelzi.

Meghatározhatom a Nap delelési magasságát is a Föld bármely helyén. Pl. Budapesten. Budapestet a rézmeridián alá viszem: a rézmeridián azon ívdarabja, mely a glóbus legmagasabb pontja (a Nap deklinációjának megfelelő osztásvonal, tehát a jelen esetben $18\frac{1}{2}^{\circ}$) és Budapest közt fekszik, a Nap zenittávolsága a delelés pillanatában, a jelen esetben $47\frac{1}{2} + 18\frac{1}{2} = 66^{\circ}$, ennek 90° -ra való kiegészítése $90^{\circ} - 66^{\circ} = 24^{\circ}$ a Nap delelési magassága Budapesten, november 15.-én.¹⁾

De megállapítható a Nap magassága a nap bármely órájában is. Pl. Mekkora a Nap magassága Budapesten, november 15.-én d. e. 10 órákor?

¹⁾ A glóbus ezen helyzetében egyszersmind szemléltethető a Nap delelési magasságának változása az év folyamán s hogy a delelési magasság ugyanazon helyen egyedül a Nap deklinációjától függ.

Budapestet a rézmeridián alá hozzuk, az órákorongot déli 12 órára állítjuk s a glóbuszt nyugat felé forgatjuk (2 órával), míg a d. e. 10 óra kerül a rézmeridián alá. Ezután a kvadráns-szalagot megerősítjük a glóbus legmagasabb pontján (a rézmeridiánon a Nap deklinációjának megfelelő osztásvonalnál, $18\frac{1}{2}^{\circ}$ nál) és átfektetjük Budapesten. A két pont közt fekvő ívdarab a Nap zenittávolsága Budapesten november 15-én d. e. 10^h-kor: 72° ; a 90° -ra való kiegészítés adja a Nap magasságát: 18° .

Ha most még a glóbusra belerajzolom a megfigyelési hely horizonját és délkörét és megjelölöm a kelet-, nyugat-, észak- és délpontokat és a glóbuszt a tengelykörüli forgás irányában, nyugatról-keletre forgatom, akkor szemléltetni lehet a Nap keltének és lenyugvásának jelenségét: nem a Nap kel és nyugszik, hanem a helyhez szilárdan kötött horizon fordul nyugatról kelet felé; a Nap kel, illetőleg nyugszik, amikor a horizon a Nap órákörét (a rézmeridiánt) a Nap deklinációjának megfelelő osztásvonalban metszi. Épp így forog a horizonra merőleges meridián síkja: nyugatról megközelíti a Napot s ezt a delelés pillanatában síkjában felfogja. A Nap óraszőge (az órákör s meridián által alkotott szög, mely a valódi idő mérésére szolgál) szintén szemléltethető a glóbuson.

A horizon s délkör rajza a glóbuson következőképen készíthető: pl. rajzoljuk meg Budapest horizonját s délkörét. Budapest földrajzi szélessége $47\frac{1}{2}^{\circ}$ északi, emeljük tehát az északi pólust $47\frac{1}{2}^{\circ}$ -kal a fakeret fölé, hozzuk Budapestet a rézmeridián alá s rögzítsük a glóbuszt ezen helyzetében. A fakeret most Budapest horizonja s a rézmeridián Budapest délköre. Ha most színes krétával a fakeret széle s a rézmeridián mentén kört rajzolunk, a glóbuson megjelenik Budapest horizonja s délköre. A krétarajzot papírszalag ráragasztásával is helyettesíthetjük. A kelet-, nyugat-, észak- és délpontokat betűkkel jelölhetjük meg. Ha most a glóbuszt olyan helyzetbe hozzuk, amilyen helyzetben van a Föld a Naphoz képest az év valamely napján s a glóbuszt nyugatról kelet felé forgatjuk, a fent említett jelenségek bemutatathatók.

Pl. Hozzuk a glóbuszt olyan helyzetbe, amilyen helyzetben van a Föld a Naphoz képest május 20.-án. Május 20.-án a Nap deklinációja 20° északi, tehát az északi pólust emelem a fakeret fölé 20° -kal.

Az így beállított glóbuszal meghatározható a Nap tágassága is. Pl. Budapesten május 20. án. Budapestet a fakeret nyugati széléhez forgatom, ekkor Budapesten kel a Nap, a horizon tehát a 20. osztásvonalnál metszi a rézmeridiánt, ez tehát a Nap keléspontja; ennek a távolsága a horizonon megjelölt keletponttól a tágasság. Ha tehát a kvadráns-szalagot a rézmeridián 20° -nál megerősítem s átfektetem a keletponton, a két pont közt fekvő ívdarab a keleti tágasság. A jelen esetben 30° északi. Más-más napra állítva be a glóbuszt, a tágasság változása is szemléltethető.

Szemléltethető a glóbus ezen helyzetében a nappalok különböző hossza is a Föld különböző helyein. Látnivaló, hogy május 20.-án az északi félgömbön a nappalok hosszabbak, mint az éjjelek, mert a párhuzamos körök hosszabb ívdarabja esik a nappali félgömbre, és pedig annál hosszabb, mennél nagyobb a földrajzi szélesség. A 70° szélességi körön (90° — Nap deklinációja) belül a pólus körül a Nap nem nyugszik le, mert a Föld ezen része a tengelykörüli forgás alkalmával nem süllyed az éjjeli félgömbbe. A 70° szélességi körön a nappal éppen 24^h -ig tart. A déli félgömbön a nappalok rövidebbek, mint az éjjelek, mert a párhuzamos köröknek rövidebb ívdarabja fekszik a megvilágítás határa felett. A 70° szélességi körön túl fekvő területen a Nap nem kel fel.

Egyszersmind megállapítható a Nap delelési magassága a Föld különböző helyein május 20.-án¹⁾ s bemutatható, hogy az év ugyanazon napján a delelési magasság csak a földrajzi szélességtől függ s ugyanazon párhuzamos körökön fekvő helyeken ugyanaz.

Ha most a glóbuszt egymásután olyan helyzetbe hozom, amilyen helyzetben van a Föld a Naphoz képest március 21.-én, június 21.-én, szeptember 23.-án, december 22.-én és esetleg néhány közbeeső napon is, akkor bemutatható a megvilágítási viszonyoknak, a nappalok hosszának, a Nap delelési magasságának változása a négy évszakban.

Március 21.-én s szeptember 23.-án a Nap deklinációja 0, a glóbuszt tehát olyan helyzetbe kell hozni, hogy a pólusok a fakeret síkjában fekdjenek. A glóbus ezen helyzetében első tekintetre látnivaló, hogy a nappalok az egész Földön egyenlők az éjjelekkel, mert a megvilágítás határcörének síkja átmegy a Föld tengelyén, tehát az összes párhuzamos körök középpontján s azokat felezi. A Nap az egyenlítőn fekvő helyeken kerül déli 12^h -kor a zenitbe, a többi helyen a delelési magasság annyival kisebb 90° -nál, amekkora a hely földrajzi szélessége, a pólusokon 0° .²⁾

Június 21.-én (a Nap deklinációja $23^{\frac{1}{2}^{\circ}}$ északi, tehát az északi pólust emelem $23^{\frac{1}{2}^{\circ}}$ -kal) a nappalok az északi félgömbön hosszabbak, a délin rövidebbek; az egyenlítőn most is napéjgyenlőség van, mert a megvilágítás határa az egyenlítőt mindig felezi.³⁾ Az északi sarkkörön a nappal éppen 24^h -ig tart, azon túl a Nap nem nyugszik le. A déli sarkkör a megvilágítás határát éppen csak érinti, azon túl a Nap nem kel fel. A Nap a Ráktérítőn fekvő helyeken kerül déli 12^h -kor a zenitbe, delelési magassága az egyenlítőn $66^{\frac{1}{2}}$ (zenittávolsága ekkor $23^{\frac{1}{2}^{\circ}}$); az északi póluson $23^{\frac{1}{2}^{\circ}}$ magasságban jár (zenittávolsága $66^{\frac{1}{2}^{\circ}}$). Az egyenlítő és

¹⁾ A fentebb adott utasítások szerint.

²⁾ Tehát mindenütt 90° — sz.

³⁾ Két legnagyobb kör mindig felezi egymást.

a Ráktérítő közt fekvő helyeken a Nap zenittávolsága a delelés pillanatában $d-sz$, delelési magassága tehát $90 - (d-sz)$, a térítőkörön túl a zenittávolság $sz-d$, tehát a delelési magasság $90 - (sz-d)$; a déli félgömbön a zenittávolság $sz+d$, a delelési magasság tehát $90 - (sz+d)$.

December 22.-én (ezen esetben a déli pólust kell $23\frac{1}{2}^0$ -kal a fake-ret fölé emelni) az északi félgömbre áll az, ami előbb a délire s megfordítva.

A Föld tengelykörüli forgása az oka annak is, hogy az az utas, aki nyugatról kelet felé indulva kerüli meg a földet, kiindulási helyére visszaérkezve egy napot nyer, az, aki keletről nyugat felé kerüli meg, egy napot vesz. Azon utas ugyanis, aki nyugatról kelet felé, tehát a tengely körüli forgással megegyező irányban kerüli meg a földet, eggyel többször látja a Napot delelni, mint a helyben maradó megfigyelő, mert a Föld tengelykörüli forgásától függetlenül halad át egyszer a nap órákörén. Ez az utas tehát egy nappal többet számol és kiindulási helyére visszaérkezve a dátumban egy nappal előre van; pl. 23.-át ír, holott a kiindulási helyen még csak 22.-e van. Az az utas pedig, aki keletről nyugat felé, tehát a tengelykörüli forgással ellenkező irányban kerüli meg a Földet, eggyel kevesebbszer látja a napot delelni. Ez az utas tehát egy nappal kevesebbet számol és kiindulási helyére visszaérkezve a dátumban egy nappal elmarad; 21.-ét ír, holott a kiindulási helyen már 22.-e van.

Első ízben a Föld első körülhajózása alkalmával tapasztalták ezt. Mikor a »Victoria«, mely kelet-nyugati irányban hajózta körül a Földet, Portugáliába visszaérkezett, a hajó naplója szerint szerda volt, holott a portugálok már csütörtököt irtak.

Ezt a felmerülő dátumzavart az úgynevezett hétfő-vasárnap vonallal szüntették meg; ez a vonal a Greenwich-től 180^0 -ra haladó meridián mentén húzódik: ezzel nem esik egybe, mert lehetőleg lakatlan területeken vezették át. Aki nyugat felől érkezik ehhez a vonalhoz, itt egy napot átugrik, a kelet felől érkező pedig két napon át ugyanazt a dátumot írja.

A hétfő-vasárnap vonalról meg kellett emlékeznem, mert a glóbuson piros színű vonallal fel van tüntetve.

Magyar Földrajzi Intézet R. T.

Budapest, V., Rudolf-tér.

FÖLDRAJZI GYAKORLATOK.

II. Sorozat. Geofizikai, fizikai földrajzi és geomorfológiai gyakorlatok.

I. FÜZET.

GEOFIZIKAI GYAKORLATOK.

II. FÜZET.

METEOROLOGIAI ÉS KLIMATOLOGIAI GYAKORLATOK.

III. FÜZET.

HIDROGRAFIAI GYAKORLATOK. (Oceanografia, limnológia, fluvialis hidrografia.)

IV. FÜZET.

ÁLTALÁNOS MORFOLOGIAI GYAKORLATOK. (A morfológiai ábrázolások módszerei, általános formák és ezek ábrázolása.)

V. FÜZET.

GEOGRAFIAI CIKLUS. (Denudáció.)

VI. FÜZET.

HEGYKÉPZŐDÉS. (Tektonikus mozgások elemei. Hegyszerkezetek.)

VII. FÜZET.

VÖLGYKÉPZŐDÉS. (V és tálalakú völgyek, terraszok, kanyónok, vádik. Folyamrendszerek. Vizválasztó.)

VIII. FÜZET.

GLACIÁLIS MORFOLOGIA. (Glecserek, U alakú völgyek, kár völgyek, tengerszemek, morénák, fjordok stb. Glaciális denudáció.)

IX. FÜZET.

VENTÁLIS MORFOLOGIA. (Defláció, homokbuckák, lösz.)

X. FÜZET.

TENGERPARTI MORFOLOGIA. (Épülő és pusztuló partok. Delták, tölcsérek, turzások. Part ciklus.)

XI. FÜZET.

KARSZTOS MORFOLOGIA. (Dolinák, barlangok, károk, poljék stb.)

Magyar Földrajzi Intézet R. T.

Budapest, V., Rudolf-tér.

FÖLDRAJZI GYAKORLATOK.

III. Sorozat. Biológiai és antropogeográfiai gyakorlatok.

I. FÜZET.

NÖVÉNYFÖLDRAJZI GYAKORLATOK.

II. FÜZET.

ZOOGEOGRÁFIAI GYAKORLATOK.

III. FÜZET.

ANTROPOGEOGRÁFIAI GYAKORLATOK.

IV. FÜZET.

ANTROPOGEOGRÁFIAI JELENSÉGEK ÁBRÁZOLÁSA
A TÉRKÉPEN. GRAFIKONOK, DIAGRAMMOK
KÉSZÍTÉSE.

IV. Sorozat. Függelék.

I. FÜZET.

PETROGRÁFIAI, PALEONTOLOGIAI ÉS GEOLOGIAI
ALAPISMERETEK.

II. FÜZET.

TÁJÉKOZTATÓ KIRÁNDULÓK RÉSZÉRE.

III. FÜZET.

BUDAPEST ÉS KÖRNYÉKÉNEK FIZIKAI FÖLDRAJZI
ÉS ANTROPOGEOGRÁFIAI ISMERTETÉSE.

IV. FÜZET.

KOLOZSVÁR ÉS KÖRNYÉKÉNEK FIZIKAI FÖLDRAJZI
ÉS ANTROPOGEOGRÁFIAI ISMERTETÉSE.

V. FÜZET.

TÁJÉKOZTATÓ A FÖLDRAJZI IRODALOMBAN.

---

*Az egyes füzetek — tekintet nélkül a sorrendre — egymás-
tól függetlenül jelennek meg és külön is megszerezhetők.*

Magyar Földrajzi Intézet R. T.

Budapest, V., Rudolftér.

Kiadásunkban megjelent föld-, ég- és palagömbök:

	Korona
1. 8 ^{1/2} cm. átmérőjű földgömb	1.50
2. » » » » földrészek színe- nezve	2.—
3. 25 ^{1/2} » » » I. számú fel- szereléssel (rögzített tengely, rézmeri- dián nélkül)	24.—
4. 25 ^{1/2} cm. átmérőjű földgömb II. számú fel- szereléssel (rögzített tengely, rézmeri- diánnal)	30.—
5. 25 ^{1/2} cm. átmérőjű földgömb III. számú teljes felszereléssel	40.—
6. 51 cm. átmérőjű földgömb III. számú tel- jes felszereléssel	84.—
7. 25 ^{1/2} cm. átmérőjű éggömb III. számú teljes felszereléssel	50.—
8. 25 ^{1/2} cm. átmérőjű palagömb III. számú teljes felszereléssel	40.—
9. 51 cm. átmérőjű palagömb III. számú tel- jes felszereléssel	84.—

